

मराठी शुद्धलेखनाचे नियम

मराठी भाषकांचे राज्य म्हणून १९६० साली महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाल्यानंतर, मराठी साहित्य महामंडळाने पुरस्कृत केलेल्या मराठी लेखनविषयक चौदा नियमांना महाराष्ट्र शासनाने १९६२ साली मान्यता दिली. पुढे १९७२मध्ये महामंडळाने ह्यांत आणखी चार नियमांची भर घातली. मराठी साहित्य महामंडळ हे महाराष्ट्रातील साहित्य संस्थांचे प्रातिनिधिक मंडळ असल्यामुळे ह्या महामंडळाने केलेल्या नियमावलीला महाराष्ट्र राज्य शासनाने मान्यता दिली आणि राज्यकारभारात व शिक्षणाच्या सर्व क्षेत्रांत ह्या नियमावलीचे पालन करण्याचे ठरवले. ह्या कोशात दाखवलेले शब्द आणि त्यांना होणारे विकार ह्याच नियमानुसार दाखवले आहेत. जे शब्द ह्यांपैकी कोणत्याच नियमात बसत नाहीत, अशा शब्दांचे लेखन तत्संबंधी शब्दसिद्धीनुसार दाखवले आहे.

महामंडळाचे अठरा नियम पुढीलप्रमाणे आहेत –

- नियम १:
 - १.१ स्पष्टोच्चारित अनुनासिकाबद्दल शीर्षबिंदू द्यावा.
उदाहरणार्थ : गुलकंद, चिंच, तंटा, निबंध, आंबा.
 - १.२ तत्सम शब्दातील अनुनासिकाबद्दल विकल्पाने पर-सवर्ण लिहिण्यास हरकत नाही. मात्र अशा वेळी अनुस्वारानंतर येणाऱ्या अक्षराच्या वर्गातील अनुनासिकच पर-सवर्ण म्हणून वापरावे.
उदाहरणार्थ : पंकज = पङ्कज, पंचानन = पञ्चानन, पंडित = पण्डित, अंतर्गत = अन्तर्गत, अंबुज = अम्बुज.
 - १.३ पर-सवर्ण लिहिण्याची सवलत फक्त तत्सम शब्दांपुरती मर्यादित आहे. संस्कृत नसलेले मराठी शब्द शीर्षबिंदू (अनुस्वार) देऊनच लिहावेत.
उदाहरणार्थ : ‘दंगा, झांज, बंड, खंत, संप’ हे शब्द ‘दङ्गा, झाञ्ज, बण्ड, खन्त, सम्प’ असे लिहू नयेत.
 - १.४ अर्थभेद स्पष्ट करण्यासाठी कधीकधी पर-सवर्ण जोडून शब्द लिहिणे योग्य ठरते.
उदाहरणार्थ : वेदांत = वेदांमध्ये, वेदान्त = तत्त्वज्ञान देहांत = शरीरांमध्ये, देहान्त = मृत्यू.
 - १.५ काही शब्दांमधील अनुस्वारांचा उच्चार अस्पष्ट असतो. कधीकधी तो उच्चारलादेखील जात नाही. अशा शब्दांवर अनुस्वार देऊ नये.
उदाहरणार्थ : ‘हंसणे, धावणे, जेव्हा, कोठे, कधी, कांही’ हे शब्द ‘हसणे, धावणे, जेव्हा, कोठे, कधी, काही’ असे लिहावेत.
- नियम २:
 - २.१ य, र, ल, व, श, ष, स, ह यांच्यापूर्वी येणाऱ्या अनुस्वारांबद्दल केवळ शीर्षबिंदू द्यावा. ‘ज्ञ’ पूर्वीचा नासोच्चारही केवळ शीर्षबिंदूने दाखवावा.
उदाहरणार्थ : संयम, संरचना, संलग्न, संवाद, दंश, दंष्ट्रा, मांस, सिंह, संज्ञा हे शब्द ‘संय्यम, संरचना, संल्लग्न, संव्वाद, दंष्श, दंष्ट्रा, मांस्, सिंह, संञ्ज्ञा’ असे लिहू नयेत.
- नियम ३:
 - ३.१ नामांच्या व सर्वनामांच्या अनेकवचनी सामान्यरूपांवर विभक्तिप्रत्यय व शब्दयोगी अव्यय लावताना अनुस्वार द्यावा.
उदाहरणार्थ : लोकांना, मुलांनी, तुम्हांस, लोकांसमोर, घरांपुढे.
 - ३.२ आदरार्थी बहुवचनाच्या वेळीही असा अनुस्वार दिला पाहिजे.
उदाहरणार्थ : राज्यपालांचे, मुख्यमंत्र्यांचा, तुम्हांला, आपणांस, शिक्षकांना, अध्यक्षांचे.
- नियम ४: वरील नियमांव्यतिरिक्त कोणत्याही कारणांसाठी व्युत्पत्तीने सिद्ध होणारे वा न होणारे अनुस्वार देऊ नयेत. या नियमानुसार ‘घरें, पांच, करणें, काळीं, नांव, कां, कांच, जों, घरीं’ हे शब्द ‘घरे, पाच, करणे, काळी, नाव, का, काच, जो, घरी’ असे लिहावेत.

ऋस्व-दीर्घ

- नियम ५:

- ५.१ मराठीतील तत्सम इ-कारान्त आणि उ-कारान्त शब्द दीर्घान्त लिहावेत.
उदाहरणार्थ : कवि = कवी, बुद्धि = बुद्धी, गति = गती.
इतर शब्दांच्या अंती येणारा इकार व उकार दीर्घ लिहावा.
उदाहरणार्थ : पाटी, जादू, पैलू.
- ५.२ 'परंतु, यथामति, तथापि' ही तत्सम अव्यये न्हस्वान्त लिहावीत.
- ५.३ व्यक्तिनामे, ग्रंथनामे, शीर्षके व सुटे न्हस्वान्त तत्सम शब्द मराठीत दीर्घान्त लिहावेत.
उदाहरणार्थ : हरी, मनुस्मृती, वर्गीकरण पद्धती, कुलगुरू.
- ५.४ 'आणि' व 'नि' ही मराठीतील दोन अव्यये न्हस्वान्त लिहावीत.
- ५.५ सामासिक शब्द लिहितांना समासाचे पूर्वपद (पहिला शब्द) तत्सम न्हस्वान्त शब्द असेल (म्हणजेच मुळात संस्कृतात न्हस्वान्त असेल) तर ते पूर्वपद न्हस्वान्तच लिहावे. दीर्घान्त असेल तर ते दीर्घान्तच लिहावे.
उदाहरणार्थ : बुद्धि – बुद्धिवैभव लक्ष्मी – लक्ष्मीपुत्र.
साधित शब्दांनाही हाच नियम लावावा.
उदाहरणार्थ : बुद्धि – बुद्धिमान, लक्ष्मी – लक्ष्मीसहित.
- ५.६ 'विद्यार्थिन्, गुणिन्, प्राणिन्, पक्षिन्' यांसारखे इन्-अन्त शब्द मराठीत येतात तेव्हा त्यांच्या शेवटी असलेल्या 'न्'चा लोप होतो व उपान्त्य न्हस्व अक्षर दीर्घ होते. परंतु हे शब्द समासात पूर्वपदी आले असता (म्हणजेच समासातील पहिला शब्द असता) ते न्हस्वान्तच लिहावेत.
उदाहरणार्थ : विद्यार्थिमंडळ, गुणिजन, प्राणिसंग्रह, स्वामिभक्ती, पक्षिमित्र, योगिराज.
- नियम ६:
 - ६.१ मराठी शब्दातील शेवटचे अक्षर दीर्घ असेल, तर त्याचा उपान्त्य (म्हणजेच शेवटच्या अक्षराच्या अलीकडचा) इकार किंवा उकार न्हस्व लिहावा.
उदाहरणार्थ : किडा, विळी, पिसू, इथे, निघो फुगा, खुनी, सुरू, कुठे, उठो.
 - ६.२ मात्र तत्सम शब्दांना हा नियम लागू नाही. तत्सम शब्दांतील उपान्त्य इकार किंवा उकार मुळाप्रमाणे न्हस्व किंवा दीर्घ लिहावेत.
उदाहरणार्थ : दक्षिणा, गीता अनुज्ञा, पूजा.
- नियम ७:
 - ७.१ मराठी अ-कारान्त शब्दाचे उपान्त्य इकार व उकार दीर्घ लिहावेत.
उदाहरणार्थ : कठीण, नीट, रतीब, विहीर ऊस, चिरूट, तूप, मूल.
तत्सम (मुळात संस्कृत असलेल्या) अ-कारान्त शब्दांतील उपान्त्य इकार व उकार मुळाप्रमाणे न्हस्व किंवा दीर्घ लिहावेत.
उदाहरणार्थ : गणित, विष गुण, मधुर दीप, न्यायाधीश रूप, व्यूह.
 - ७.२ मराठी शब्दांतील अनुस्वार, विसर्ग किंवा जोडाक्षर यांच्या पूर्वीचे इकार व उकार सामान्यतः न्हस्व लिहावेत.
उदाहरणार्थ : चिंच, डाळिंब, भिंग खुंटी, पुंजका, भुंगा छिः थुः किल्ला, भिस्त, विस्तव कुस्ती, पुष्कळ, मुक्काम.
परंतु तत्सम शब्दांत ते मुळाप्रमाणे न्हस्व किंवा दीर्घ लिहावेत.
उदाहरणार्थ : अरविंद, चिंतन कुटुंब, चुंबक निःपक्षपात, निःशस्त्र चतुःसूत्री, दुःख कनिष्ठ, मित्र गुप्त, पुण्य ईश्वर, नावीन्य पूज्य, शून्य.
- नियम ८:
 - ८.१ उपान्त्यी दीर्घ ई किंवा ऊ असलेल्या मराठी शब्दांचा उपान्त्य ई-कार किंवा ऊ-कार उभयवचनी सामान्यरूपांच्या वेळी न्हस्व लिहावा.
उदाहरणार्थ : गरीब – गरिबाला, गरिबांना चूल – चुलीला, चुलींना.
अपवाद – दीर्घोपान्त्य तत्सम शब्द.
उदाहरणार्थ : परीक्षा – परीक्षेला, परीक्षांना दूत – दूताला, दूतांना.
 - ८.२ मराठी शब्द तीन अक्षरी असून त्याचे पहिले अक्षर दीर्घ असेल, तर अशा शब्दाच्या सामान्यरूपात उपान्त्य ई-ऊ यांच्या जागी 'अ' आल्याचे दिसते.
उदाहरणार्थ : बेरीज – बेरजेला, बेरजांना लाकूड – लाकडाला, लाकडांना.
मात्र पहिले अक्षर न्हस्व असल्यास हा 'अ' विकल्पाने होतो.
उदाहरणार्थ : परीट – पर(रि)टास, पर(रि)टांना.
 - ८.३ शब्दाचे उपान्त्य अक्षर 'ई' किंवा 'ऊ' असेल, तर अशा शब्दाच्या उभयवचनी सामान्यरूपाच्या वेळी 'ई'च्या जागी 'अ' आणि 'ऊ'च्या जागी 'व' असे आदेश होतात.

- उदाहरणार्थ : काईल- कायलीला, कायलींना देऊळ – देवळाला, देवळांना.
- ० ८.४ पुल्लिंगी शब्दाच्या शेवटी 'सा' असल्यास त्या जागी उभयवचनी सामान्यरूपाच्या वेळी 'शा' होतो ('श्या' होत नाही).
 - उदाहरणार्थ : घसा – घशाला, घशांना ससा – सशाला, सशांना.
 - ० ८.५ पुल्लिंगी शब्दाच्या शेवटी 'जा' असल्यास उभयवचनी सामान्यरूपात तो तसाच राहतो (त्याचा 'ज्या' होत नाही).
 - उदाहरणार्थ : दरवाजा – दरवाजाला/जांना मोजा – मोजाला/जांना
 - ० ८.६ तीन अक्षरी शब्दातील मधले अक्षर 'क'चे किंवा 'प'चे द्वित्व असेल, तर उभयवचनी सामान्यरूपाच्या वेळी हे द्वित्व नाहीसे होते.
 - उदाहरणार्थ : रक्कम – रकमेला/मांना छप्पर – छपराला/रांना.
 - ० ८.७ मधल्या 'म'पूर्वीचे अनुस्वारसहित अक्षर उभयवचनी सामान्यरूपाच्या वेळी अनुस्वारविरहित होते.
 - उदाहरणार्थ : किमत – किमतीला/तींना गंमत – गमतीला/तींचा
 - ० ८.८ ऊ-कारान्त विशेषनामाचे सामान्यरूप होत नाही.
 - उदाहरणार्थ : गणू – गणूस दिनू – दिनूला.
 - ० ८.९ धातूला 'ऊ' किंवा 'ऊन' प्रत्यय लावताना धातूच्या शेवटी 'व' असेल, तरच 'वू' आणि 'वून' अशी रूपे होतात; पण धातूच्या शेवटी 'व' नसेल, तर 'ऊ' आणि 'ऊन' अशी रूपे होतात.
 - उदाहरणार्थ : धाव – धावू, धावून गा – गाऊ, गाऊन कर – करू, करून.

किरकोळ

- नियम ९: पूर हा ग्रामवाचक शब्द कोणत्याही ग्रामनामास लावताना दीर्घोपान्त्य लिहावा.
उदाहरणार्थ : नागपूर, तारापूर, सोलापूर.
- नियम १०: 'कोणता, एखादा' ही रूपे लिहावीत. 'कोणचा, एकादा' ही रूपे लिहू नयेत.
- नियम ११: 'खरीखरी, हळूहळू' यांसारख्या पुनरुक्त शब्दांतील दुसरा व चौथा हे स्वर मूळ घटक शब्दांमध्ये ते दीर्घ असल्याने दीर्घ लिहावेत, परंतु पुनरुक्त शब्द नादानुकारी असतील, तर ते उच्चारप्रमाणे न्हस्व लिहावेत.
उदाहरणार्थ : दुडुदुडु, रुणुझुणु, लुटुलुटु.
- नियम १२: एकारान्त नामाचे सामान्यरूप या-कारान्त करावे. ए-कारान्त करू नये.
उदाहरणार्थ : करणे – करण्यासाठी, फडके – फडक्यांना.
- नियम १३: लेखनात पात्राच्या किंवा वक्त्याच्या तोंडी बोलण्याची भाषा घालावी लागते. त्या वेळी तिचे स्वरूप बोलण्यातील उच्चारप्रमाणे अनुस्वारयुक्त असावे.
उदाहरणार्थ : असं केलं मी म्हटलं त्यांनी सांगितलं.
अन्य प्रसंगी ही रूपे ए-कारान्त लिहावीत.
उदाहरणार्थ : असे केले मी म्हटले त्यांनी सांगितले.
- नियम १४: 'कचित्, कदाचित्, अर्थात्, अकस्मात्, विद्वान्' यांसारखे मराठीत रूढ झालेले तत्सम शब्द अ-कारान्त लिहावेत.
उदाहरणार्थ : कचित्, कदाचित्, अर्थात्, अकस्मात्, विद्वान्.
कोणत्याही अन्य भाषेतील शब्द लिहिण्याची गरज पडेल तेव्हा त्या भाषेतल्या उच्चारप्रमाणे लेखन करावे.
उदाहरणार्थ : ब्रिटिश, हाउस.
इंग्रजी शब्द, पदव्या किंवा त्यांचे संक्षेप यांच्या शेवटचे अ-कारान्त अक्षर आता व्यंजनान्त (म्हणजेच पायमोडके) लिहू नये.
उदाहरणार्थ : एम.ए., पीएच.डी., अमेरिकन, वॉशिंग्टन.
- नियम १५: केशवसुतपूर्वकालीन पद्य व विष्णुशास्त्री चिपळूणकरपूर्वकालीन गद्य यांतील उतारे छापताना ते मुळानुसार छपावेत. तदनंतरचे (केशवसुत व चिपळूणकर यांच्या लेखनासह) लेखन मराठी साहित्य महामंडळाच्या प्रस्तुत लेखनविषयक नियमांस अनुसरून छपावे.
केशवसुतांचा काव्यरचनाकाल – १८८५ ते १९०५.
चिपळूणकरांचा लेखनकाल – १८७४ ते १८८२.
- नियम १६: 'राहणे, पाहणे, वाहणे' अशी रूपे वापरावीत. 'रहाणे, राहाणे पहाणे, पाहाणे वहाणे, वाहाणे' अशी रूपे वापरू नयेत. आज्ञार्थी प्रयोग करताना मात्र 'राहा, पाहा, वाहा' यांबरोबरच 'रहा, पहा, वहा' अशी रूपेही वापरण्यास हरकत नाही.
- नियम १७: 'दहाही, वऱ्ही' हे शब्द दीर्घान्त लिहावेत. 'अन्' हा शब्द व्यंजनान्त लिहावा.

- नियम १८: पद्यात वृत्ताचे बंधन पाळताना ऱ्हस्व-दीर्घाच्या बाबतीत हे नियम काटेकोरपणे पाळता येणे शक्य नसल्यास कवीला तेवढ्यापुरते स्वातंत्र्य असावे.

* * *

लक्षात ठेवा

‘-मंत’ आणि ‘-मान’ हे प्रत्यय अ-कारान्त आणि आ-कारान्त नामे सोडून इतर नामांना लागतात, जसे – बुद्धिमंत/बुद्धिमान, हनुमंत/हनुमान तर ‘-वंत’ आणि ‘-वान’ हे प्रत्यय फक्त अ-कारान्त आणि आ-कारान्त नामांना लागतात, जसे – धनवंत/धनवान, दयावंत/दयावान. अपवाद – लक्ष्मीवंत, लक्ष्मीवान. चारही प्रत्यय नामांपासून विशेषणे तयार करतात.